

УДК 323.1

Є. В. ПЕРЕГУДА

Київський національний університет будівництва і архітектури

РЕГУЛЮВАННЯ МОВНИХ АСПЕКТІВ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Наукові праці МАУП, 2014, вип. 43(4), с. 5–10

Проаналізовано мовне різноманіття суспільства як чинник його єдності. Запропоновані підходи до розв'язання політичних конфліктів у мовній сфері в контексті сучасної політичної ситуації в Україні.

Незалежно від того як саме найближчим часом розвиватимуться бойові дії на Сході України та коли настане замирення в регіоні, державна влада та політичні сили вже сьогодні мають виробляти різні види політик, які дали б змогу розв'язати суперечності, що призвели до війни. Адже антитерористична операція сама по собі не є засобом подолання кризи, вона, в кращому разі, створює передумови для цього.

Важливі аспекти врегулювання стосуються мовного питання. Власне поштовхом до сплеску сепаратизму стало скасування Закону України “Про засади державної мовної політики” [14]. І хоча на це рішення було накладене вето, спіраль кризи було розкручено. Але цей закон — лише зовнішній мовний чинник кризи. Поширені твердження про те, що ніхто не заважає громадянам розмовляти обраною мовою, що в Україні транслюють телеканали, друкують газети та книжки російською та іншими мовами, але ігнорують те, що мова є не лише ознакою, а й чинником ідентичності. Те, що інститути мовної полі-

тики не відповідають інтересам значної кількості громадян, є небезпечним явищем. На думку соціологів, якщо “соціальні інститути не здатні обслужити індивідуальні/суспільні інтереси й потреби, люди можуть створювати нові можливості, покликані убезпечити їх у ситуації провалів інституціональних підтримок у повсякденному житті. Зрештою, відбувається дуплікація соціальної реальності, на підставі чого можуть набути розвитку “паралельні суспільства” із власними регулятивними та підтримувальними механізмами. ...Така реальність може спричинити специфічні наслідки на шляхах соціальної інтеграції, що ведуть до сепаратизації й розвитку паралельних суспільств” [8, 150–151]. Тому функціонери ООН переконані, що мовне питання є важливою причиною можливого розколу України [7]. Отже, однією з причин сепаратизму є нездатність інститутів держави забезпечити потреби громадян у мовній сфері, як і в багатьох інших сферах.

Але до конфліктів потрібно ставитись діалектично. Ще Л. Козер звернув увагу на те,

що вони виконують також і позитивні функції. Серед них — не лише діагностична, а й комунікативна функція. Конфліктні події “слід розглядати як важливий показник прагнення спільноти до соціального зчеплення, інтеграції з комплексним “великим” суспільством” [8, 154]. Отже, конфлікт — це форма діалогу, без якого єдність суспільства неможлива.

Мовне питання вивчали І. Кресіна, В. Кулик, В. Литвин, О. Майборода, Л. Нагорна, Ю. Римаренко та ін. Варто виокремити колективну монографію “Мовна ситуація в Україні: між конфліктом та консенсусом”, що вийшла під егідою ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. Але викладені в цій та інших працях ідеї потребують свого розвитку. Нинішня криза скоригувала ситуацію і потребує конкретних заходів. Крім того, ідеї, які розвивають деякі вчені щодо мовного питання, не завжди реалістичні. Тому нашою метою є запропоновання підходів до розв’язання проблем у мовній сфері в контексті сучасної кризи.

Нині політикум обговорює різні варіанти розв’язання мовних проблем. Президент декларує, що українська мова має бути єдиною державною, але пропонує ввести статус регіональних мов, надавати який мають самі регіони. Формально це продовжує лінію “закону Колісниченка–Ківалова”, але це лише засадничий принцип, спрямованість якого залежить від механізму реалізації. “Свобода”, навпаки, проти офіційного статусу російської мови і на державному, і на регіональному рівні. На думку лідера партії, якщо б Донбас був україномовним, не було б сепаратизму та військової агресії Росії [18]. Але проблема у тому, що Донбас не є україномовним і навряд чи таким найближчим часом буде. Є сили, що дотримуються протилежної позиції. Лідери сепаратистів виступають за надання російській мові статусу державної [9]. Але перешкодою на цьому шляху є не лише позиція праворадикалів. Як слушно писав М. Рябчук, державну двомовність можна підтримати, якщо чиновники сприймають її як обов’язок знати обидві мови, але вони, на його думку, сприймуть це як право не знати одну з них.

Аналізуючи, який підхід є доцільним та реалістичним, ми спираємось на розробки

вчених не лише щодо мовного питання, а й загалом полікультурності. Г. Зімон зауважував, що регіоналізм в Україні, з одного боку, ускладнює ухвалення рішень, перешкоджає відверненню загроз, з другого — створює шанси, спонукає до компромісів [6, 347]. Цю думку поділяв і фундатор етнодержавознавства Ю. Римаренко, який вважав за необхідне та можливе перетворити поліетнічність населення на фактор сили та могутності держави [15, 171]. Л. Нагорна вважає, що різноманітність “суперечить не єдності, а різним уявленням про єдність” [11, 203]. Отже, полікультурність, а відтак багатомовність принципово не суперечить єдності суспільства та держави. Вона може спричинити конфлікти, а може сприяти зростанню довіри. Звідси впливають дві можливі політичні стратегії.

Одна спрямована на подолання різноманітності, чого прагне “Свобода”. Вона неможлива без символічного насильства. Але є сумніви щодо його ефективності. Насильницька українізація не зламає повсякденні мовні орієнтації, адже “спроби конструювання ідентичностей політичними методами рідко бувають вдалими” [11, 196]. Навпаки, “коли представники однієї з субкультур відчують, що їй загрожують дії або наміри суб’єктів з іншої субкультури (або інших субкультур), виникає конфлікт, який може мати вибухову силу” [12, 64].

Друга стратегія передбачає відмову від уніфікації, використання мовно-культурного плюралізму. У зазначеній монографії ІПіЕНД до цілей мовної політики в Україні віднесені “збереження поліетнічності та поліфонічності українського суспільства, гармонійне співіснування ...різних мов та їх носіїв, втілення моделі мововжитку, яка найбільшою мірою сприяла б суспільному прогресу” [10, 394]. О. Бабкіна пише, що “стабільність суспільства можлива тільки як співіснування різних за інтересами соціальних груп” [2, 9]. М. Остапенко включає до демократичної культури плюралізм не лише як відображення, а й як стимулювання різноманіття суспільно-політичного буття [12, 64]. Пропагуючи “узгодження цінностей культур”, єдиним його шляхом вона вбачає “визнання можли-

вості кожної цінності, що входить до складу кожної з усієї множини культур” [12, 65–66].

Проте пошук механізмів реалізації цієї стратегії є дуже складним завданням. Наприклад, спроба пошуку спільного для груп інтересу, більш важливого, ніж групові інтереси, наштовхується на проблему того, хто буде його формулювати, адже кожна з груп претендуватиме на монополне право бути речником цього інтересу. Аналогічна їй теза про те, що в полікультурному суспільстві групова відмінність не повинна “випинатися” на фоні інших культур, логічна щодо груп, які домінують у суспільстві, але не щодо меншин.

Шлях розв’язання проблеми слід шукати в іншій площині. Г. Зімон вважає, що єдиною відповіддю на виклики, які несуть розмаїття, відмінності в походженні, ментальності та очікуваннях майбутнього, є демократія [6, 347–348]. Але це поняття потребує корекції, коли вживається щодо культури, зокрема мовної сфери. На думку М. Кастельса та його послідовників, у мережевому суспільстві діють тенденції до кризи класичної демократії, потрібна інша її форма. “Розуміння демократії як влади більшості повинно бути доповнено необхідністю захисту меншин, і особливо окремої людини від інформаційного насильства” [16, 290].

На думку Л. Бунецького, перехід українського суспільства до несуперечливої політичної системи пов’язаний з “можливістю розвитку ...неоінституційної політики, заснованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій...” [3, 99]. До витоків сепаратизму зарубіжні дослідники відносять, зокрема, недостатнє представництво етнічних меншин у владі [22]. Л. Даймонд засобом попередження міжетнічних конфліктів вважає залучення меншин до політики [21].

Відомий співак та громадський діяч С. Вакарчук у березні 2014 р. запропонував 10 принципів, які, на його думку, забезпечать успішну розбудову держави. Один з них: “Уважно слухайте та чуєте усі без винятку регіони України. На Сході та на Заході. І в першу чергу – голос простих людей” [5]. Отже, в контексті постмайданної ситуації, війни на Сході, загрози цілісності держави

питання технології розв’язання проблем, зокрема мовної сфери, інколи важливіші за певний варіант розв’язання. Інтереси цілісності держави, реалізація принципів Євромайдану вимагають надання суспільству та населенню регіонів права самостійно вирішувати питання мовних режимів. Так, для зняття напруги та послаблення зовнішнього тиску питання про другу державну мову має бути винесене на референдум. Те саме, але вже на місцевому рівні, стосується надання статусу регіональної мови в регіонах, де відбуваються воєнні дії. Методи прямої демократії є найпоспідовнішим демократичним засобом розв’язання проблем. Сучасна криза досягла такої гостроти, коли зняття напруги можливе лише завдяки їх застосуванню. Це вимагає регламентації механізмів підготовки, проведення та реалізації результатів національних та місцевих референдумів.

Але “референдумний” шлях можливий лише щодо статусу російської мови. Низка інших проблем, а саме статус мов інших меншин, не може бути вирішена таким чином. Їх підтримка шляхом надання статусу регіональної мови вимагає інших методів, оскільки частка меншин у населенні регіонів часто менше 50 %. Тому необхідні інші шляхи, зокрема, регламентація в законі умов надання статусу регіональної мови самого цього статусу, прав меншин, обов’язків державної влади та місцевого самоврядування. “Закон Колісниченка–Ківалова” містив більшість цих положень, але конфлікти навколо його реалізації, наприклад, відмова Ізмаїльської міськради надати статус регіональної болгарської мові, хоча болгарська меншина відповідала вимогам закону [4], свідчили про його недосконалість, необхідність фіксації права “малих громад”, обов’язків органів влади ухвалювати рішення тощо.

Але ці питання можуть бути вирішені пізніше. Наразі актуально зняти напругу щодо російської мови, що можна зробити лише через масове опитування. У зв’язку з цим виникає ще одна проблема. Як вважає Г. Зімон, у міжетнічній сфері демократія спрацьовує, коли члени спільноти розглядають себе громадянами держави та внаслідок цього розпад

чи відділення неможливі [6, 348]. Отже, держава перш ніж застосувати ідею референдумів, має бути переконана, що громадяни, зокрема “бунтівних регіонів”, відчувають себе членами політичної спільноти.

Звернемо увагу на дослідження громадської думки населення Сходу та Півдня у березні-квітні 2014 р. Вони доводять, що громадяни, навіть попри негативне ставлення до нової влади та вимоги щодо збільшення прав регіонів, усвідомлювали себе громадянами України. За даними Інституту соціологічних та політичних досліджень, у березні 67,5 % мешканців Донбасу бажали жити в єдиній Україні. 50,2 % були за збереження унітарного устрою, але 31,6 % виступали за більшу децентралізацію. На користь федералізації висловлювались 15,5 %. Відокремлення від України та входження до РФ бажали 18,2 % респондентів, незалежної Донецької республіки — 4,7 % [13].

Опоненти запитують — а чому ж тоді мешканці Донбасу голосували на референдумі 11 травня? По-перше, у другій декаді травня в регіоні вже точились бойові дії і були масові жертви серед мирного населення. По-друге, а хто сказав, що голосування 11 травня означало прагнення від’єднатись? Адже на референдумі про це не запитували. Отже, радикалізація громадської думки в регіоні може бути пов’язана, по-перше, з бойовими діями та жертвами, по-друге, з можливою дестабілізацією у “Великій Україні”, тобто протистоянням між політичними силами, між ними та суспільством, зокрема й внаслідок тривалості АТО та зростання жертв серед мобілізованих.

У теоретичному аспекті слід звернути увагу на поняття “багатошарової ідентифікації”. Самоідентифікація громадян як мешканців регіону не суперечить принципово одночасній самоідентифікації з національною спільнотою. Вона може їй суперечити, якщо вони антагоністичні. Але нині така антагоністичність ще не охопила свідомості більшості. Більше того, на певному етапі це не було властивим навіть керівникам “сепаратистів”. Так, у квітні сили, які захопили будівлю Донецької облдержадміністрації, в телеєфірі

заявляли, що вони “не сепаратисти, не терористи, не диверсанти і не найманці”. Їх мета — домогтись, щоб “влада почула голос Донбасу” [20]. Квітнева програма руху “Південний Схід” передбачала “утвердження держави, де людина відчувала б себе не другосортною, з неправильною мовою або історією, а повноцінним громадянином” [19]. Навіть липневі дані Л. Кучми про відстоювання на переговорах вимог федералізації та другої державної мови слід тлумачити не лише як впертість, а й як те, що “сепаратисти” допускають можливість того, що регіон лишиться у складі України. Але подальші військові дії, збільшення жертв можуть змінити ситуацію. Тому метою держави є переконання громадян у тому, що самоідентифікація як мешканців регіонів не суперечить усвідомленню громадянами України, навпаки, останнє є передумовою першого.

Отже, наразі відсутні умови, які заважають реалізації демократичних засобів розв’язання мовного питання в Україні та на Сході. Державна влада та політичні сили мають довіряти громадянам, не боятися слухати їхню думку. За даними Центру Разумкова, у травні за статус російської мови як державної виступали 25,3 % мешканців України, а 71,2 % були за те, щоб єдиною державною була українська мова. На Сході таких було 47,8 %. Це більша частка мешканців регіону, які були за надання російській мові статусу державної. Хоча 31,3 % українців висловлювались за те, щоб російська мова була офіційною в окремих регіонах [1].

Але реалізація демократичних методів розв’язання мовних проблем в Україні не є найбільш імовірним сценарієм. Це пов’язане, по-перше, з особливостями політичної еліти та певних бізнесових кіл, які бачать у війні зручний спосіб отримання політичних дивідендів та перерозподілу власності, по-друге, з загостренням фінансово-економічної кризи, по-третє, з загостренням політичних відносин. Важливим чинником є й зміни у громадській думці, зокрема скорочення прихильників демократії, зростання ксенофобії, які фіксують соціологи останніми роками [17]. Важливо й те, що після політичного краху

Партії регіонів відсутні сили, які б акумулювали інтереси, зокрема у мовній сфері, мешканців Сходу та Півдня.

Отже, існуючі інститути мовної політики не задовольняють потреб значної частини громадян України, що й стало однією з причин кризи. Зasadничим принципом мовної політики України має бути перетворення мовного різноманіття на фактор єдності суспільства. Умовами цього є дотримання принципу захисту прав меншин та теоретична конструкція багаторівневості самоідентифікацій. Механізмом реалізації цієї політики є пряма демократія. Необхідною її передумовою є самоусвідомлення більшості громадян як членів полікультурної, але єдиної політичної спільноти. Перешкодами на цьому шляху є зацікавленість політичних сил у силовому сценарії розв'язання кризи та радикалізація настроїв у суспільстві.

Література

1. 71 % граждан считают, что украинский язык должен быть единственным государственным — опрос. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.unian.net/politics/919617-71-grajdan-schitayut-cto-ukrainskiy-yazyik-doljen-byit-edinstvennyim-gosudarstvennyim-opros.html>
2. Бабкіна О. В. Демократична політика як імператив сучасного глобального розвитку / О. В. Бабкіна // Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 22. — [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2014. Спецвип. — С. 8–14.
3. Бунецький Л. Л. Політичні інститути в Україні: від авторитаризму до демократії / Л. Л. Бунецький // Вісн. СевНТУ: 36. наук. пр. — Вип. 136/2012. Сер. "Політологія". — Севастополь, 2012. — С. 98–107.
4. В Измаиле болгарам отказали в праве на региональный язык. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.unian.net/news/520884-v-izmaile-bolgaram-otkazali-v-prave-na-regionalnyy-yazyik.html>
5. Вакарчук призывает "новую" власть не идти по пути своих предшественников. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.unian.net/politics/898356-vakarchuk-prizyivaet-novuyu-vlast-ne-idi-po-puti-svoih-predshestvennikov.html>
6. Зімон Г. Демократія та нація: демократія та загрози // Україна. Процеси націотворення / Упоряд. А. Каппелер; пер. з нім. — К.: К. І. С., 2011. — 337–351 с.
7. Ижак Р. Украина под угрозой раскола по языковому признаку / Р. Ижак. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3350493-ukrayna-pod-uhrozoi-raskola-po-yazykovomu-pryznaku-oon>
8. Куценко О. До соціетальної інтеграції чи до розвитку "паралельних суспільств"? (Порівняльне дослідження міжетнічних взаємодій) / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 1. — С. 140–165.
9. Кучма Л. Із сепаратистами контактуємо регулярно. Поводяться, як папуги / Л. Кучма. — [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/07/23/7032812/>
10. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом та консенсусом. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 398 с.
11. Нагорна Л. Регіональна ідентичність як фактор впливу на вітчизняний політичний процес // Наука. Влада. Політика / Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; редкол. М. І. Михальченко (голова) та ін. — К.: Знання України, 2008. — С. 183–206.
12. Остапенко М. А. Єдність у різноманітті як один із принципів організації сучасного демократичного життя / М. А. Остапенко // Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політ. науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 22. — [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2014. — Спецвипуск. — С. 61–67.
13. Отделения от Украины и вхождения в состав РФ хотят 18,2 % жителей Донецка. — опрос. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3346575-otdeleniya-ot-ukrayny-yvkhozhdeniya-v-sostav-rf-khotiat-182-zhytelei-donetska-opros>
14. Порошенко П. Решение о лишении русского языка статуса регионального было ошибкой / П. Порошенко. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3385352-reshenyeyo-lyshenyu-russkoho-yazyka-statusa-rehyonalnoho-bylo-oshybkoj-poroshenko>
15. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. — К.: Юрінком, 1995. — 272 с.
16. Сашук Г. М. Характерні ознаки культурного впливу інформаційного суспільства / Г. М. Сашук // Політологічний вісник. — 2013. — Вип. 69. — С. 285–294.

17. Тищенко Ю. Про кризу та цінності в Україні / Ю. Тищенко. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/ukr/articles/2009/07/21/4106294/>

18. Тягныбок грозит не допустити офіційного статусу для російського мови. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3402040-tiahnybok-hrozyt-ne-dopustyt-ofytsyalnoho-statusa-dlia-russkoho-yazyka>

19. Царев назвав умови для налагодження діалогу між владою і народом. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rbc.ua/rus/news/politics/tsarev-nazval-usloviya-dlya-nalazhivaniya-dialoga-mezhdv-vlastyu-17042014185100>

20. Шустер зачитав вимоги сепаратистів, які захопили Донецьку ОГА. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/909704-shuster-zachital-trebovaniya-separatistov-kotoryie-zahvatili-donetskuyu-oga.html>

21. Diamond L. J. Developing Democracy: Toward Consolidation / L. J. Diamond — Baltimore: John Hopkins University Press, 1999. — XVI+362 p.

22. Zimmerman J. F. Equity in Representation for Women and Minorities / J. F. Zimmerman // Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities / W. Rule and J. F. Zimmerman, eds. — Westport: Greenwood Press, 1994. — P. 3–14.

Існуючі інститути мовної політики не задовольняють потреб значної частини громадян. Мовна різноманітність не суперечить єдності суспільства та ґрунтується на багаторівневості мовних самоідентифікацій. Механізмом реалізації мовної політики в умовах кризи є методи прямої демократії. Радикалізація політичних еліт та суспільства — перешкода на шляху демократичного сценарію.

Существующие институты языковой политики не удовлетворяют потребностей значительного количества граждан Украины. Языковое разнообразие не противоречит единству общества и базируется на многоуровневости языковых самоидентификаций. Механизмом реализации языковой политики в условиях кризиса являются методы прямой демократии. Радикализация политических элит и общества — препятствие на пути демократического сценария.

Existing institutions of language policy don't satisfy the needs of a main number of Ukrainian citizens. Linguistic diversity is not contrary to the unity of society and is based on multilevel linguistic identity. The methods of direct democracy are the mechanisms for the implementation of language policy in times of crisis. The radicalization of political elites and society is the obstacle to the democratic scenario.

Надійшла 2 вересня 2014 р.